

AGATA KWAŚNICKA-JANOWICZ

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ORCID: 0000-0002-4827-6941 ♦ DOI: 10.5604/01.3001.0014.6667

Problemy opisu zapożyczeń językowych w aspekcie diachronicznym (zapożyczenia wschodniosłowiańskie w staropolskiej terminologii bartniczej)

Streszczenie

Artykuł podejmuje temat najstarszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim rozpatrywanych na przykładzie wpływów ruskich w staropolskiej terminologii bartniczej. Uwzględniając trudności opisu zapożyczeń w obrębie bliskich sobie genetycznie języków słowiańskich, praca zawiera przegląd dotychczasowej literatury na temat najstarszych wpływów wschodniosłowiańskich w języku polskim. Zestawione kryteria wyodrębniania jednostek zapożyczonych w dobie staropolskiej służą próbie ustalenia metodologii opisu wpływów obcych w systemach blisko spokrewnionych. Wyjście poza opis cech systemowych (formalnych) oraz uwzględnienie aspektu semantycznego i pragmatycznego badanych jednostek pozwalają na lepszą weryfikację potencjalnych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku (staro)polskim.

Słowa kluczowe: zapożyczenia językowe, wpływy wschodniosłowiańskie, staropolska terminologia bartnicza

Problems with the description of loanwords in a diachronic perspective (East-Slavonic loanwords in Old Polish beekeeping terminology)

Summary

The article discusses the oldest East-Slavonic loanwords in Polish, exemplified with Russian (Ruthenian) borrowings in Old Polish beekeeping terminology. Taking into account the difficulties in the description of loanwords in genetically close languages, we provide an overview of the literature to date on the oldest East-Slavonic influences in Polish. The criteria proposed for the identification of borrowed units in the Old Polish period are useful for the delineation of the methodology of loanword description in genetically close languages. Going beyond the description of systemic (formal) features and taking into account the

semantic and pragmatic aspects of the analysed units allow a more credible verification of the potential East-Slavonic borrowings in Old Polish.

Keywords: loanwords, East-Slavonic influences, Old Polish beekeeping terminology

Opis staropolskich zapożyczeń z języków ruskich (ukraińskiego i białoruskiego) w terminologii bartniczej jest zadaniem podwójnie trudnym. Problem dotyczy bowiem zapożyczeń w obrębie bliskich sobie genetycznie języków słowiańskich, w którym kwestią podstawową jest konieczność ustalenia wspólnego dla nich leksykalnego dziedzictwa prasłowiańskiego. Jak wykazała analiza archaicznych elementów opisywanej terminologii, bartnictwo było tą dziedziną gospodarki dawnych Słowian, która genetycznie przynależała do obszarów północnej Słowiańszczyzny, stąd w jej zasobie wyodrębniają się elementy leksykalne o charakterze północnosłowiańskiego dialektyzmu [*świepioto*, *barć*, *bartnik*, *oklek*, *piesznia*, *(po)łazić pszczoły*]. Biorąc pod uwagę ściśle centrum staropolskiej terminologii bartniczej, skupione wokół 3 osnów nominalnych: *pszczoły*, *miód*, *barć* [**bъčela* / **bьčela*; **medъ*; **bъrъ*] oraz 3 centrów werbalnych: *drzeć*, *dziać*, *łazić* [**derti*; **děti*, **dějati*; **laziti*] musimy stwierdzić, że oparte jest ono na zasobie wspólnym dla całej rodziny prasłowiańskiej, a tym samym języków zachodnio- i wschodniosłowiańskich.

Ta wspólna baza rozwojowa ulegała rozbudowie, a w dalszej strukturyzacji warstwy terminologicznej wykorzystywana była głównie derywacja semantyczna, ale wyzyskiwane były także środki derywacji słowotwórczej, np. od podstawy werbalnej *dziać/dziejać* – tworzone były substantiva jak stp. *dzienie/dzienia* vs strus. *дель*, ros. dial. ‘wydrążona w pniu drzew barć’, wykorzystujące do uzyskania synonimicznego znaczenia inne wykładniki morfologiczne (por. Kwaśnicka-Janowicz 2018).

W badanej terminologii bartniczej istnieje warstwa zróżnicowanej dialektalnie leksyki, w której często trudny do ustalenia pozostaje kierunek zapożyczeń i odpowiedź na pytanie, czy mamy do czynienia z polonizmem w języku wschodniosłowiańskim czy rutenizmem w języku polskim. Dodatkowo poziom opisu formalnego podejrzewanych o zapożyczenie leksemów wymaga uwzględnienia możliwości nakładania się cech fonetycznych elementów wschodniosłowiańskich na zachodniosłowiańskie (ustalenie granicy: rutenizmy – bohemizmy), w której rozstrzygnięciu posługiwano się przyjętą w pewien sposób *a priori* tezą o słabej sile wpływów wschodniosłowiańskich w dobie staropolskiej, co pozwalało na uznanie dyskusyjnych przykładów za zapożyczenia z języka czeskiego.

Problematyka ogólnych i najstarszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich (ruskich) w języku polskim stanowiła przedmiot wielu opracowań naukowych¹. W 1963

¹ Por. najwcześniejsze prace językoznawców polskich: Brückner 1915; Hrabec 1949; Rudzińska 1934; Lehr-Spławiński 1938. Zestawienia najważniejszej literatury przedmiotu, także prac z gruntu językoznawstwa wschodniosłowiańskiego (por. np. opracowania syntetyczne: Онишкевич 1955; Дзензелівський 1970; Булыка 1972; Веренич 1990; Совтис 2005), znajdujemy w pracach M. Balowskiego (2005) i A. Kosteckiej-Sadowej (2015).

roku próbę charakterystyki staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego (w zamyśle wpływów wschodniosłowiańskich sprowadzonych tu do oddziaływania języka ukraińskiego) podjął Stanisław Urbańczyk (1963). Odwołując się do postawionej w 1915 roku przez Aleksandra Brücknera tezy o niewielkiej sile wpływów ruskich na język polski, zajął się próbą systematyzacji najstarszych pożyczek wschodniosłowiańskich w polszczyźnie, ustalając kryteria uznawania wyrazu za rutenizm. W zestawianiu listy ruskich pożyczek leksykalnych uwzględniał kolejno takie cechy, jak:

- strona formalna wyrazu – jego budowa fonetyczna lub słowotwórcza [kryterium formalne],
- kryterium geograficzne połączone z kryterium filologicznym – wyraz można uznać za rutenizm, jeżeli występuje wyłącznie lub szczególnie często w źródłach, które powstały w strefie kontaktu polsko-ruskiego (Urbańczyk 1963: 439); tu brane były pod uwagę głównie teksty prawne ze wschodnich obszarów Rzeczypospolitej (obszar południowo-wschodni: dawna Ruś Czerwona; tereny północno-wschodnie: Akta Unii Polski z Litwą),
- dokładny odpowiednik ruski (u S. Urbańczyka odpowiednik w języku ukraińskim) [kryterium porównawcze],
- przynależność formy do określonej grupy semantycznej [kryterium kulturalne²], rejestrującej historię realiów typowo wschodnich zapożyczonych wraz z nazwą do języka polskiego (zapożyczenia właściwe), jak również nadanie wyrazowi rodzimemu nowego znaczenia, znanego tylko ziemiom ruskim (zapożyczenia semantyczne).

Lista zaproponowanych przez S. Urbańczyka cech stała się podstawą wydzielania elementów innosłowiańskich w systemie języka polskiego jego najstarszej doby i została 5 lat później powtórzona przez Józefa Reczka podczas ustalania listy bohemizmów leksykalnych zapożyczonych do polszczyzny do końca XV w. (Reczek 1968).

W opisie zapożyczeń w obrębie bliskich sobie genetycznie języków słowiańskich główny problem dotyczył kwestii, na którą zwrócił już uwagę J. Reczek, czyli nakładania się cech formalnych elementów wschodniosłowiańskich na zachodniosłowiańskie (granica: rutenizmy – bohemizmy³).

W klasyfikacji bohemizmów leksykalnych, omawiając kryterium językowe [formalne] (tu kryterium fonetyczne, typu: grupy *-ra-*, *-la-*, czeskie *h* na miejscu psł. **g*), J. Reczek pisał:

² Nazwa *kulturalne* stosowana jest przez S. Urbańczyka, choć powinniśmy raczej mówić o kryterium kulturowym.

³ Por. podnoszenie tych samych problemów formalnych w pracach Janusza Siatkowskiego zajmującego się najstarszymi wpływami języka czeskiego na polszczyznę literacką (por. Siatkowski 1965–1970; Siatkowski 1990). W pracy na temat bohemizmów fonetycznych w języku polskim Autor ogólnie i na konkretnych przykładach szczegółowo rozpatruje rozróżnianie wpływu czeskiego i ruskiego, a także rozwoju rodzimego (Siatkowski 1965–1970).

Istnieje wprawdzie niebezpieczeństwo wzięcia pewnych rutenizmów za bohemizmy, właśnie ze względu na h. W praktyce sprawa jest o wiele prostsza. Po pierwsze wpływy ruskie w XV wieku i wcześniej znaleźć mogą swoje odbicie raczej wyjątkowo, i to w ściśle określonych zabytkach (przede wszystkim Akta Grodzkie i Ziemskie). Po drugie, te sporadyczne zapożyczenia ruskie mają tak charakterystyczne cechy wschodniosłowiańskie, i to nie językowe, że pomyłka jest dla fachowca prawie wykluczona. Trzecią cechą fonetyczną, która może i jest wykorzystywana przy ustalaniu bohemizmów w języku polskim, jest brak nosówek w języku czeskim, a ich obecność w języku polskim. Jeśli zatem uda się stwierdzić, że wyraz lub grupa wyrazów występuje w języku polskim z czeską kontynuacją prasłowiańskich samogłosek nosowych, to oczywiście jest to wystarczający dowód na czeskość danego wyrazu (Reczek 1968: 13).

Pomimo tak oczywistej interpretacji badanego materiału, J. Reczek dodaje, „że pomieszanie z pożyczkami ruskimi i w tym wypadku jest tylko teoretycznie możliwe” (Reczek 1968: 14), czyniąc odwołanie do pracy Franciszka Sławskiego o prasłowiańskiej już oboczności *o || u* [por. **vnukъ* : **vnokъ*, pol. *wnuk*, stp. i gw. *wnęk*], której efekty mogą nakładać się na wyniki chronologicznie późniejszego zróżnicowania dialektalnego realizacji samogłosek nosowych (Sławski 1947).

Z takim problemem spotykamy się podczas analizy stp. nazwy *lukno* definiowanej w *Słowniku staropolskim* jako ‘naczynie, równocześnie miara miodu, vas certae cuiusdam capacitatis, item mellis mensura’, z poświadczeniami z Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej: (*Ecclesiae*) *lacum... una cum pulla mellis, quae vlg. dicitur lukno...*, *damus* (1387) KodWil I 19; *Unam pullam mellis cum media, stawne lukno nuncupatis* (1387) XV p. pr. ib. 7; *Cathedrali ecclesie Vilnensi... damus... singulis annis unam pullam mellis, que dicitur vstawne lukno* (1395) ib. 41; *Decem pullis mellis al. stawna lukna dictis* 1397 ib. 52; *Cum triginta pudis mellis... et duabus pullis al. stawna lukna mellis* (1411) ib. 85; *Damus... capelle . . . pullam mellis vlg. lukno szescipedne... item aliam pullam mellis, id est lukno petypedne* (1422) ib. 743, sim. (1423) ib. 745; *Małynyczi et Pavel... dant duas pullas czothyrypyadne lvkno mellis* (1449) ib. 223 (SStp 4: 1963).

Z przeglądu dostępnych tekstów, w których pojawia się nazwa *lukno*, badająca w latach 30. XX w. nazwy miar miodu Anna Kutrzebianka wyprowadziła wniosek, że jest ona ograniczona do dokumentów mało- i białoruskich, choć *lukno* jako nazwa naczynia i miary potwierdzone zostało na Rusi, w Czechach, w Serbii i na Węgrzech (Kutrzebianka 1938: 96). Dane te potwierdza Max Vasmer, który notuje ros. *лукно́* w znaczeniu ‘kosz z witek, drewniane wiadro, miara pojemności’, także *лукóшко* ‘kosz z kory brzozy’, przytaczając ukr. *lukno* ‘bobrowe gniazdo’, strus. *lukno* ‘miara pojemności’ (już w tekście Ruskiej Prawdy), s/ch. stare *lukno* ‘miara zboża’, słowac. *lôkno* ‘określona danina, opłata’, czes. *lukno* ‘miara zboża’. Formę sprowadza do psł. **lōkъno*, wiążąc ją z **lōčiti* ‘łączyć’ (REW II, 68, por. również **lōkъno* ‘koszyk pleciony’ (Babik 2017: 155)).

Postać fonetyczna staropolskiej nazwy *lukno* może wskazywać zarówno na jej wschodnio-, jak i zachodniosłowiańskie (czeskie) pochodzenie, a jej rodzima postać **lękno* wiązana jest z nazwami miejscowymi Łekno, Łekna pl XII–XIII (wtórnie Łekna), Łekieńsko 1404 (ESBan 2, 98). Na ten kierunek poszukiwań wskazywał

Stanisław Ciszewski, pisząc o miejscowości notowanej w *Bulli gnieźnieńskiej* pod nazwą Lecna, którą inne dokumenty XII i XIII wieku zapisują jako Łukna <Lukna>. Zapis, przez niektórych tłumaczony fałszywą pisownią, naprowadza autora na ślad stczes. *lukno* ‘naczynie, miara na miód (lukno mellis)’, które wywodzone jest od *łyka*, w przypuszczeniu, że *lukna* były z tego materiału wyrabiane. Dla potwierdzenia tej tezy podaje, że istnieją przekazy historyczne, w których dawni podróżnicy arabscy i perscy opisywali widywane u Słowian drewniane naczynia na miód, które w dużych ilościach wyrabiane były każdego roku (Ciszewski 1912: 114).

Trudności z interpretacją materiału leksykalnego oraz jednoznaczną klasyfikacją formy jako rutenizm lub bohemizm wynikają tu ze zbieżnych cech fonetycznych języków czeskiego i ukraińskiego, różniących równocześnie oba te języki od polskiego. Jest nimi np. odnosowanie samogłosek nosowych (pierwotne *o* na *u*, zaś *ę* na *a* lub dźwięk bardzo podobny) (por. Stieber 1974). Wyrazy zawierające te cechy, występujące w zabytkach polskich [kryterium geograficzne w przypadku formy *lukno* wskazuje na tereny WKL] do XVI wieku, klasyfikowane były jako czechizmy, zgodnie z założeniem, że w tym czasie język ukraiński nie wywierał żadnego wpływu na język polski (por. Stieber 1955: 306; też Reczek 1968). Inna trudność polega na tym, że gdy chodzi o wyrazy zawierające *u* występujące obok im pokrewnych wyrazów z *o* lub *ę*, niełatwo odróżnić czechizmy od form z prasłowiańską odziedziczoną i przez język polski obocznością *o* || *u* (por. Sławski 1947). Takim przykładem jest pol. *luk*, który można by interpretować jako rodzimy (por. wlkp. Pałuki), ale także jako zapożyczenie z czeskiego lub ukraińskiego (por. *łęczyszcze* w Psalterzu floriańskim) (Stieber 1955: 307).

Uwzględniając trudności z ustaleniem źródła formy, musimy poszerzyć zestaw kryteriów weryfikujących jej pochodzenie. Za poszukiwaniem genezy staropolskiej nazwy *lukno* na obszarach wschodniosłowiańskich zdają się przemawiać jej liczne poświadczenia staroruskie, por. *лоукъно* ‘род сосуда; мера емкости’ 1280, 5 przykładów z XIV w. (SDJ IV, 434), stukr. *лоукно* ‘міра меду’ (1386, SSM I, 558) oraz szersza denotacja tej nazwy na gruncie języków wschodniosłowiańskich (referuje tu nie tylko miarę miodu, ale też rodzaj naczynia, które mogło stanowić miarę pojemności).

Lista elementów wschodniosłowiańskich zestawiona w pracy S. Urbańczyka (1963) została zweryfikowana w 2013 roku przez Wiesława Witkowskiego (Witkowski 2013), który uzupełnił ją o liczne poświadczenia wyekscerpowane ze wszystkich już wydanych tomów *Słownika staropolskiego*, jednocześnie odrzucając sporą grupę wyrazów (głównie derywaty z przyrostkiem *-izna*, uznane z braku ich odpowiedników w językach ruskich za twory rodzime, lechickie, pochopnie wg Niego zaliczone do importów ruskich) (por. Witkowski 2013: 167).

W 2016 roku po raz kolejny listą najdawniejszych zapożyczeń ruskich w języku polskim zajął się Adam Fałowski, dokonując weryfikacji kolejnych form (Fałowski 2016). Przy ustalaniu ostatecznej listy zapożyczeń dodał kryteria zaproponowane w ustalaniu przyswojenia wyrazów obcych do języka polskiego za pośrednictwem języków ruskich (białoruskiego i ukraińskiego), wykorzystane przez Niego w opisie

leksykologicznym formy wyrazu pochodzenia żydowskiego *bachur/bachor* (Fałowski 2010).

W uznaniu formy za przejętą przez polszczyznę z zasobu języków ruskich A. Fałowski za podstawowe uznał przede wszystkim kryterium chronologiczne i związane z nim filologiczne, biorąc pod uwagę wcześniejszą chronologię wyrazu i jego derywatów w tekstach zachodnioruskich niż polskich⁴. W rozstrzygnięciu kwestii pochodzenia formy uwzględnił również dostępne dane etymologiczne, które pozwalają na rekonstrukcję pola leksykalno-semantycznego formy oraz porównanie aktywności jednostki w zasobie leksykalnym poszczególnych języków słowiańskich, a co z tym związane wyciągnięcie wniosków na temat potencjalnej wędrówki wyrazu. Poza stosowanym przez poprzednich badaczy podejściem systemowym A. Fałowski wykorzystał również informacje, które pochodziły z obserwacji sfery pragmatycznej badanych jednostek (ich dystrybucja, kolokacje, asocjacje). O ich pierwotnej obecności w systemie języków wschodniosłowiańskich mogą również świadczyć wg tego badacza warianty fonetyczne poświadczone w dawnych tekstach zachodnioruskich; znacznie większa aktywność słowotwórcza wyrazu na gruncie wschodniosłowiańskim oraz bogatszy zakres znaczeniowy wyrazu w językach zachodnioruskich (w tym znaczenia metaforyczne) niż w języku polskim (Fałowski 2010: 194–195).

Zaproponowany zestaw poszerzonych kryteriów nawiązuje do propozycji metodologicznej Haliny Turskiej, która w 1970 roku opublikowała, często pomijany w zestawieniach literatury przedmiotu, artykuł na temat leksykalnych pożyczek białoruskich w polszczyźnie doby staropolskiej. Zajmując się w nim głównie wyznacznikami formalnymi jednostek zapożyczonych (cechy fonetyczne i morfologiczne), które wręcz uniemożliwiają odróżnienie pożyczek białoruskich od ukraińskich, autorka zwracała uwagę na konieczność uwzględnienia kryteriów innego rodzaju w opisie kierunku zapożyczeń:

Poza wiadomościami o historii, kulturze duchowej i materialnej ludności oraz o fizjografii interesującego nas ze względu na źródło pożyczki regionu niezmiernie ważna jest historia i geografia w przeszłości i obecnie badanego wyrazu. Do geografii wyrazu należą również dane z zakresu toponimii. Nadto dla niektórych wyrazów ważne mogą być jeszcze inne kryteria: odosobnienie wyrazu w leksyce polskiej (brak wyrazów pokrewnych poza takimi, dla których nasz wyraz stanowi podstawę derywacyjną); odosobnienie wyrazu polskiego w grupie języków zachodniosłowiańskich przy bogactwie jego krewniaków w grupie wschodniosłowiańskiej; późne pojawienie się wyrazu w źródłach polskich wobec wczesnej i bogatej dla niego dokumentacji w językach wschodniosłowiańskich, zwłaszcza w języku białoruskim. W nielicznych wypadkach dodatkowym argumentem może być występowanie badanego wyrazu w jednym tylko wyspecjalizowanym znaczeniu realnym, podczas gdy w językach wschodniosłowiańskich ma on znaczeń więcej, łącznie ze znaczeniem pierwotnym, etymologicznym [...] (Turska 1970: 85).

⁴ Uwzględnienie kryterium chronologicznego w przypadku badań porównawczych polsko-ruskich może rodzić pytanie, czy poświadczenia zachodnioruskie nie będą miały z założenia szansy na wcześniejszą chronologię niż polskie, co wynika z przyjętego kryterium filologicznego.

Uwzględnienie poszerzonej weryfikacji danych może okazać się pomocne w przypadkach trudnego do ustalenia kierunku zapożyczeń w obrębie opisywanej terminologii bartniczej, w którym pewną informację przynosi obserwacja aktywności słowotwórczej badanej podstawy na gruncie porównywanych języków słowiańskich.

O wpływie układów słowotwórczych na losy zapożyczeń ukraińskich w języku polskim (obserwacja leksemów przejętych z języka ukraińskiego w XVI (por. Minikowska 1980)) i XVII wieku (por. Rytter 1992)] pisała Krystyna Kleszczowa, zwracając uwagę na rolę czynników wewnątrzjęzykowych w utrwalaniu obcych jednostek. Wyniki poczynionych obserwacji wskazały, że większą stabilizację gwarantowały gniazda słowotwórcze skupione wokół obcego morfemu rdzennego, które nie naruszały struktury rodzimych układów o ustalonych już relacjach formalnych i znaczeniowych (por. zapożyczone *borsuk* zamiast rodzimego *jaźwiec*; *puchacz* obok rodzimego *puszczyk*). Stabilne pozostały te wyrazy, które nie stanowiły złożonych struktur morfemowych – nie utrzymał się z tego powodu *pobratym/pobratyn* ‘przyjaciel’ od podstawy *brat*; utrwały się zapożyczenia, które wypełniały miejsce w polu pojęciowym, zajmując pozycję hiperonimu, jak np. zapożyczony przez ukraińskie medium wyraz turecki *kałyk* ‘brakujący, ułomny’, który w formie *kaleka* z najszerszą denotacją ‘niepełnosprawny’ zastąpił rodzime *chromy* i *ułomny* (Kleszczowa 2010).

Te dodatkowe kryteria opisu sięgające po wnioski z obserwacji struktur słowotwórczych badanych jednostek dają się efektywnie wykorzystać przy próbie ustalenia źródła i dalszych wędrowek derywatów od centrum werbalnego **laziti*, stp. *(po)lazić* (pszczoły, miód) w znaczeniu bartniczym ‘podebrać pszczołom miód’.

Dla derywatów od substantywizowanego *lazьba* ‘podbieranie pszczoł, wybieranie miodu z barci’, obok poświadczonego w okresie stp. *laźbić* ‘podbierać pszczołom miód i воск’, słownik Franciszka Sławskiego notuje wtórnie konkretyzowany derywat *laźbiny* ‘pora laźbienia’ (prapostać **lazьbina*, pierwotnie nomen actionis do **lazьbiti*, por. SEJPS 5, 70–71), uznany za termin już pszczelarski (przykład z I. Chodźki, XVIII w., Litwa), któremu wg tego badacza jako pożyczka z polskiego odpowiada lit. *lažbỹnos* ‘podbieranie pszczołom miodu’ (SEJPS 5, 70–71). Notując odpowiednik pol. *laźbiny* – brus. dial. *lǎdz’biny* ‘przyjęcie (poczęstunek) w dniu miodobrania’ (Eckert 1981: 33, por. brus. dial. *лазбіны, лазьбіны, ладзьбіны, лацьбіны* ‘падразанне мёду і гулянка з гэтай нагоды’ (ESBM V, 206)), niemiecki badacz terminologii bartniczej Rainer Eckert bierze pod uwagę formę litewską podczas ustalania możliwych kierunków jej zapożyczeń. Odnosząc się także do zgłoszonej przez F. Sławskiego sugestii białoruskiego pochodzenia formy *laźbień*⁵, kolejnego derywatu od podstawy *laźbić*, sugeruje, że w przypadku lit. *lažbỹnos* z pewnością nie można wykluczyć, że słowo to było poddane oddziaływaniu języka polskiego, tym bardziej że polszczyzna jest jedynym językiem słowiańskim, w którym zachowała się tak duża ilość derywatów od **lazьba*, a pośród oryginalnych białoruskich terminów z zakresu bartnictwa nie jesteśmy w stanie stwierdzić (właś-

⁵ *laźbień* u nas z XVI w., błędnie u L. „stpol. ‘ławeczka, na której siadał bartnik przy podbieraniu pszczoł, tj. przy wybieraniu miodu z barci’ (L.: Statut Litewski XVI w.), w rzeczywistości ‘łubianka z kory lipowej, do której składają podbierany miód’ (MPW 43).

ciwie) żadnych derywatów z komponentem *-b-* (Eckert 1981: 44). Dla porównania jednak słowniki notują: stbrus. *лазьба* ‘пасака ў лесе’ (1555 r. – tylko jeden przykład – HSBM XVI, 281), brus. dial. *лазбаваць, лазьбаваць* ‘падглядаць пчол’, *лазбень, лазубень* ‘лубянка з ліпавай кары ці з дрэва на мёд’, *лазбіны, лазьбіны, ладзьбіны, лацьбіны* ‘падразанне мёду і гулянка з гэтай нагоды’ (ESBM V, 206). W próbie zinterpretowania tego faktu możliwe jest przyjęcie hipotezy, potwierdzonej obserwacją bogatego gniazda słowotwórczego z komponentem *-b-* w języku polskim⁶, o oddziaływaniu tego języka na system języków wschodniosłowiańskich – być może jest to ten sam kierunek zapożyczenia, który przyjmuje Aleksandr Bulyka, uznając stbrus. *лазбень* ‘лаўка, на якой сядзяць пры выразанні сотаў’ za polonizm (Булыка 1972: 184). Dla porównania także ukr. dial. *лазбити* ‘вирізати стільники’ pochodne od niezachowanego w j. ukraińskim **лазьба*, zestawiane jest ze stp. *lažba* ‘wybieranie miodu’; stp. *lažbić* ‘wybierać miód z barci’ przez autorów ESUM (ESUM III, 183), co sugeruje uznanie tych form za importy z języka polskiego.

Próbując usystematyzować kryteria wyodrębniania najdawniejszych zapożyczeń ruskich (ukraińskich i białoruskich) w języku polskim, możemy stwierdzić, że w dotychczasowych badaniach stosowane były zarówno wyznaczniki wewnętrz- jak i zewnątrzjęzykowe, uwzględniające cechy formalne, semantyczne i pragmatyczne badanych jednostek językowych. O wschodniosłowiańskim pochodzeniu formy i jej zapożyczeniu do języka polskiego mogą decydować kryteria, które nie mają też charakteru rozłącznego:

1. kryterium formalne (postać fonetyczna i morfologiczna formy wraz z obecnością jej wariantów fonetycznych w językach wschodniosłowiańskich);
2. kryterium porównawcze (odpowiednik formy (także w warstwie toponimów)) w językach wschodniosłowiańskich (zwłaszcza ze strefy bezpośredniego kontaktu, czyli w językach zachodnioruskich⁷);
3. kryterium chronologiczne (wcześniejsze poświadczenia formy w tekstach zachodnioruskich niż polskich); połączone z
4. kryterium filologicznym (poświadczenie formy w tekstach źródłowych powstałych w strefie kontaktu polsko-ruskiego);

⁶ Por. psł. **laziti* – **lazьb(a)* (stp. *lažba*) – **lazьbiti* (stp. *lažbić, po-; wy-; u-lažbić, *przy-lažbić*) – **lažьbьnje* (stp. *przy-lažbienie*), wtórne z XVI w. *lažbień* (Kwaśnicka-Janowicz 2018).

⁷ Jak jednak wykazują wyniki badań Zbigniewa Babika, poszukującego centrum toponimii (wcześnie)słowiańskiej, możemy spotkać się z niewyjaśnioną sytuacją braku bezpośrednich odpowiedników poszukiwanych nazw w językach zachodnioruskich, a refleksami opisywanych form w leksyce języka rosyjskiego (i jego dialektach) (Babik 2017). Jak wnioskuje Autor, ludność, która znalazła się ostatecznie na dzisiejszych terenach Rosji, musiała przejść przez teren Ukrainy, a mimo to leksyka prąsłowiańska, która przez tę ludność została przeniesiona do Rosji, w toponimii Ukrainy utrwalona nie została. Być może dzieje się tak z powodu późnej i długotrwałej sławizacji tego terytorium, ale częściowo także z racji mniejszej liczby nazw na jednostkę powierzchni i krótszego przeciętnego wieku nazwy, wynikającego z labilności osadnictwa w dobie najzupełniej historycznej. W pasie obwodów południowych (Podole, pld. Kijowszczyzna, czyli obwody chmielnicki, winnicki, kirowohradzki, poławski) widać już silny deficyt wszystkich typów nazw dawnych, co wskazuje na mocno ograniczony zakres ciągłości nazewnictwa nawet sięgającej wczesnego średniowiecza (Babik 2017).

5. kryterium geograficzne:

a) poświadczenia jednostki w strefie kontaktu polsko-ruskiego; przynależność wyrazu do wschodniosłowiańskiej (zachodnioruskiej) grupy językowej;

b) zasięg rozprzestrzenienia wyrazu w języku polskim/polskich gwarach (strefa pogranicza polsko-ruskiego);

c) zasięg rozpatrywanego wyrazu w całej Słowiańszczyźnie (wskazanie elementów wspólnego dziedzictwa prasłowiańskiego o zasięgach regionalnych (jednostki o charakterze północnosłowiańskiego dialektyzmu))⁸;

6. kryterium leksykalno-semantyczne i pragmatyczne (szersza semantyka (denotacja), tu także aktywność kolokacyjna, asocjacyjna jednostki wraz z jej metaforyzacją/ekspresywizacją oraz bogatsza aktywność słowotwórcza formy w językach zachodnioruskich – dane etymologiczne, leksykograficzne/korpusowe);

7. kryterium (ogólno)kulturowe (przynależność formy do grupy semantycznej związanej z realiami wschodniosłowiańskimi – tu możliwość zarówno pożyczek bezpośrednich, jak i pośrednich z języków orientalnych).

Józef Reczek, uwzględniając kryterium filologiczno-tekstowe (obecność formy w określonym typie tekstów (dla bohemizmów – teksty religijne)) oraz kryterium ogólnokulturalne oparte na danych pochodzących z innych niż językowa dziedzina wiedzy (historia polityczna i wojskowa, gospodarcza itp.), pisał jednak: „Ponieważ nie ma tu ścisłych kryteriów językowo-filologicznych, wnioski oparte na podstawach tego rodzaju są chyba najbardziej dyskusyjne” (Reczek 1968: 16).

Kryterium geograficznego rozprzestrzenienia wyrazów w przypadku badań nad historyczną polszczyzną jest trudne do uwzględnienia ze względu na brak dostatecznych opracowań językowych. Z tego powodu odrzucone zostało przez J. Reczka jako nieprzydatne w badaniach nad staropolskimi pożyczkami językowymi (por. Reczek 1968: 16). Kryterium opierające się na geograficznym rozprzestrzenieniu wyrazów poprzez nawiązanie do dzisiejszych zasięgów badanych jednostek wykluczone zostało z kilku powodów: a) braku dostatecznego opracowania współczesnych zasięgów słownictwa gwarowego, b) skąpych wiadomości na temat geografii wyrazów w staropolszczyźnie; nieefektywności mechanicznego przenoszenia stanu dzisiejszego do epoki staropolskiej, c) faktu gwarowych zapożyczeń z języka ogólnego lub innych systemów językowych, zaciemniającego obraz rozprzestrzenienia geograficznego wyrazów w okresie staropolskim (por. Reczek 1968: 16). Sceptycyzm J. Reczka może być uzasadniony nawet w sytuacji, gdy dysponujemy pełniejszym obrazem geograficznych zasięgów wyrazów. Okazuje się, że zapożyczenia wschodniosłowiańskie nie muszą ograniczać się tylko do wschodnich obszarów Polski i mogą wykazywać szersze zasięgi terytorialne (por. opis rzeczownikowych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich, Kostecka-Sadowa 2015). Po drugie geografia odgrywa istotną rolę w procesie adaptacji zapożyczeń: im bliżej wyrazowi zapożyczonemu do źródła zapożyczenia, tym wierniejsza pozostaje postać fonetyczna i zna-

⁸ Kryterium zasięgu rozpatrywanego wyrazu w całej Słowiańszczyźnie (wskazanie elementów wspólnego dziedzictwa prasłowiańskiego o szerszych zasięgach regionalnych) pozwoliłoby na odróżnienie jednostek uznawanych za pożyczki od elementów o charakterze północnosłowiańskiego dialektyzmu.

czenie etymonu. Na polskich terenach wschodnich, sąsiadujących z obszarem, na którym dominuje język ukraiński albo białoruski, „przyswajanie wyrazów obcych rysuje się jako proces całościowy, polegający na przejściu wyrazu wraz z jego siatką powiązań z innymi leksemami w danym polu wyrazowym” (Kurzowa 1983: 61, por. także Kostecka-Sadowa 2015: 34).

Przytoczone tu fakty dodatkowo utrudniają badania porównawcze zapożyczeń wyrazowych we wspólnym systemie terminologicznym języków północnosłowiańskich (wschodnio- i zachodniosłowiańskich). Bartnictwo jako zajęcie codzienne wykazujące terytorialne ograniczenia związane z warunkami środowiska naturalnego (puszcze i lasy, brak warunków do uprawiania rolnictwa (gleby)), znane było głównie na pograniczu wschodnim – północnym Mazowszu, wschodniej Małopolsce (Radomskie i Ziemia Przemyska) oraz Pomorzu, wyjętym jednak z granic służebności bartniczej.

Trudności w uchwyceniu wpływów ruskich w staropolskiej terminologii bartniczej mogą pozostawać w związku ze stawianą przez badaczy tezą o niewielkiej sile wpływów wschodniosłowiańskich w dobie staropolskiej. Stanisław Urbańczyk tłumaczył ją różnicami kulturalnymi: odmiennością pisma, odmiennym zestawem literatury, odmiennymi wzorami politycznymi, wreszcie odmiennością obrządku religijnego na Rusi. Jak pisał ten badacz: „W rezultacie kontakty między narodami polskim i ukraińskim były ograniczone do spraw życia codziennego, i to tylko na zamkniętym terytorium, toteż w tym związku przejęte wyrazy słabo się szerzyły, nie mając ułatwień, jakie by dawał wstęp do literatury religijnej, naukowej i pięknej, z której utworami wyrazy swobodnie wędrują po całym kraju” (Urbańczyk 1963: 443–444). Ten w pewien sposób ukryty sposób funkcjonowania zapożyczeń wschodniosłowiańskich w badanej terminologii bartniczej (brak wyraźnej i szerokiej dystrybucji w materiałach (staro)polskich) może pozostawać w związku z formami funkcjonowania badanego systemu terminologicznego. Jako zajęcie codzienne ludności północnosłowiańskiej bartnictwo i opisująca je leksyka specjalna stanowiła wspólne dziedzictwo językowe obszarów mieszanych i przejściowych (polsko-ruskich). Wykazując ponadregionalny charakter nazw desygnujących pojęcia specjalne hodowli pszczoł w leśnych barciach, utrwalana była głównie w formie przekazów ustnych, które swej językowej kodyfikacji doczekały się dopiero w XVI wieku, kiedy okres największego rozwoju bartnictwa dobiegał już kresu. W tak opisanej sytuacji socjolingwistycznej ustalenie źródła i kierunku przepływu form wydaje się zadaniem bardzo trudnym, choć nie niemożliwym do zrealizowania. Poczynione tu uwagi dotyczą także wpływów i pożyczek, które ze względu na opisywany system terminologiczny możemy porównać do zapożyczeń wewnętrznych (wewnątrzdzmianowych). Zestawione tu kryteria opisu mogą jednak okazać się efektywną metodą weryfikacji potencjalnych zapożyczeń w leksyce ogólnej języka (staro)polskiego i jednocześnie posłużyć do ustalenia ostatecznej listy najstarszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim.

Bibliografia

- BABIK Zbigniew (2017): W poszukiwaniu tzw. centrum toponimii (wczesno)słowiańskiej – przypadek ziem polskich. Cz. II. – *LingVaria* 2 (24): 2017, 153–163.
- BALOWSKI Mieczysław (2005): *Zachodnio- i wschodniosłowiańskie pożyczki leksykalne w języku Adama Mickiewicza*. – Ostravská univerzita: Nakladatelství Tilia.
- BRÜCKNER Aleksander (1915): *Wpływy języków obcych na język polski. Język polski i jego historia*. Cz. 1. – Kraków PAU, 134–141.
- BULYKA Aleksandr (1972): *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. – Minsk: Vydavectva «Navuka i tэхnika».[Булыка Александр (1972): *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. – Мінск: Выдавецтва «Навука і тэхніка»].
- CISZEWSKI Stanisław (1912): Opisy i notatki do bulli gnieźnieńskiej. – *Lud* 18, 112–115.
- DZENZELIVS'KIJ Josip(1970): Ukraïns'ko-pol'ski leksičniparaleli – *Rozprawy Komisji Językowej LTN* XV, 119–168 [Дзензелівський Йосип (1970): Українсько-польські лексичні паралелі – *Rozprawy Komisji Językowej LTN* XV, 119–168].
- ECKERT Rainer (1981): *Untersuchungen zur historischen Phraseologie und Lexikologie des Slawischen und Baltischen (Systemfragmente aus der Terminologie der Waldimkerei)*. – Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft.
- FAŁOWSKI Adam (2010): Czy *bachur/bachor* przybył do Polski ze wschodu? – *LingVaria* 2 (10): 2010, 193–197.
- FAŁOWSKI Adam (2016): W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim. – *LingVaria* 2 (22): 2016, 137–156.
- HRADEC Stefan (1949): *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.* – Toruń: Towarzystwo Naukowe.
- KLESZCZOWA Krystyna (2010): Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów). – [w:] Нина Федоровна Клименко, Євгенія Анатоліївна Карпіловська (ред.): *Відображення історії та культури народу в слово-творенні*. – Кіїв: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 110–119.
- KOSTECKA-SADOWA Anna (2015): *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*. – Kraków: Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego.
- KURZOWA Zofia (1983): Zmiany w polach językowych zapożyczeń ukraińskich a polsko-ukraińskie kontakty językowe. – *Studia nad polszczyzną kresową* II, 49–63.
- KUTRZEBIANKA Anna (1938): Vesnica – danina miodowa. – *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. VII, Lwów, 73-105.
- KWAŚNICKA-JANOWICZ Agata (2018): *Staropolska terminologia bartnicza (na tle porównawczym)*. – Kraków: Lexis.
- LEHR-SPLAWIŃSKI Tadeusz (1938): Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. – [w:] Idem: *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*. – Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas, 106–128.
- MINIKOWSKA Teresa (1980): *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* – Warszawa – Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ONIŠKEVIČ Miron (1955): Slova vostočnoslavjanskogo proischoždeniâ v pol'skom âzyke. Voprosy slavjanskogo âzykoznanîâ, kn. 4. – L'vov [Онишкевич Мирон (1955): Слова восточнославянского происхождения в польском языке. Вопросы славянского языкознания, kn. 4. – Львов].
- RECZEK Józef (1968): *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- RUDZIŃSKA Maria (1934): Przyczynek do stosunków językowych polsko-ukraińskich. – *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* IV, 22–26.

- RYTTER Grażyna (1992): *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- SIATKOWSKI Janusz (1965-1970): *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. 1, Wrocław 1965, cz. 2, Wrocław 1970.
- SIATKOWSKI Janusz (1990): Rola języka czeskiego w rozwoju polszczyzny literackiej. – *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica* 23, 137–144.
- ŚLAWSKI Franciszek (1947): Oboczność *o* : *u* w językach słowiańskich. – *Slavia Occidentalis* XVIII, 246–290.
- ŚLAWSKI Franciszek (1956): Polonica w Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego Maksa Vasmera. – *Język Polski* XXXIV: 1954, 133–136; 36: 1956, 70–73; 38: 1958, 228–230. (przedruk [w:] ŚLAWSKI Franciszek (2011): *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*. – Kraków, 599–608).
- ŚLAWSKI Franciszek (1962): Z zagadnień polskiej etymologii. – *Język Polski* LXII, 83–92 (przedruk [w:] ŚLAWSKI Franciszek (2011): *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*. – Kraków, 559–567).
- STIEBER Zdzisław (1955): Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego, Česko-polský sborník vědeckých prací, t. 2, Praha, 27–37 (przedruk [w:] STIEBER Zdzisław (1974): Świat językowy Słowian. – Warszawa, 306–316).
- STIEBER Zdzisław (1974): Przyczynek do problemu słowiańskich denazalizacji. – [w:] IDEM: Świat językowy Słowian. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 116–118.
- SOVTS Nataliâ (2005): *Ukrain's'ki leksični zapozičennâ v pol's'kij literaturnij movi*. (Dis. kand. filol. nauk). – Luc'k [Совтис Наталія (2005): *Українські лексичні запозичення в польській літературній мові*. (Дис. канд. філол. наук). – Луцьк].
- TURSKA Halina (1970): Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska). – *Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału I PAN*, z. 2(57), 77–92.
- URBAŃCZYK Stanisław (1963): Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego. – [w:] Tadeusz MILEWSKI, Jan SAFAREWICZ, Franciszek ŚLAWSKI (red): *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 437–445.
- WITKOWSKI Wiesław (2013): Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim. – *Rocznik Slawistyczny* 2013, 159–167.
- VERENIČ Văčeslav(1990): Pol'sko-belorusskoe âzykovoe vzaimodejstvie (na materiale mazurskogo ostrovnogo govora v Poles'e). – *Studia nad polszczyzną kresową* V, 7–141 [ВЕРЕНИЧ Вячеслав (1990): Польско-белорусское языковое взаимодействие (на материале мазурского островного говора в Полесье). – *Studia nad polszczyzną kresową* V, 7–141].

Skróty nazw źródeł i słowników

- ESUM – *Etimologičnij slovník ukraïns'koï movi*, u 7 t., Oleksánder Sávič MEL'NIČUK (red.), t. 1–6, A–Â, AN URSR. – Kiïv: AN URSR. Naukova dumka, 1982–2012 [*Етимологічний словник української мови*, у 7 т., Олександр Савич Мельничук (ред.), т. 1–6, А–Я, АН УРСР. – Київ: АН УРСР. Наукова думка, 1982–2012].
- ESBan – BAŃKOWSKI Andrzej (2000): *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- ESBM – *Ėtymalagičny sloŭnik belaruskaj movy*, t. I–XIII, Viktor Uladzimiravič MARTYNAŭ (red.). – Minsk: Akademiâ navuk BSSR; Belaruskâ navuka, 1978–2010 [*Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. I–XIII, Віктар Уладзіміравіч Мартынаў (ред.) – Мінск: Акадэмія навук БССР; Беларуская навука, 1978–2010].
- HSBM – *Gistaryčny sloŭnik bĕlaruskaj movy*, t. 1–21 (a–o), ANB SSR. – Minsk: Belaruskâ navuka, 1982–2002 [*Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–21 (a–o), АНБ ССР. – Мінск: Беларуская навука, 1982–2002].

- MPW – MOSZYŃSKI Kazimierz (1928): *Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyskiego*. – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego.
- REW – VASMER Max, *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–3 / Indogermanische Bibliothek herausgegeben von Hans KRAHE. 2. Reihe: Wörterbücher. – Heidelberg: Carl Winter; Universitätsverlag, 1953–1958.
- SEJPS – SŁAWSKI Franciszek, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego. – Kraków 1958–1982.
- SDJ – *Slovar' drevnerusskogo âzyka (XI–XIV vv.)*. V 10 tomah. Tom 4 (*izživati - molenie*). Glavnyj redaktor Rubén Ivánovič AVANESOV. (Moskva: Izdateľ'stvo «Russkij âzyk», 1991. – Akademiâ nauk SSSR. Institut russkogo âzyka) [*Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*]. В 10 томах. Том 4 (*изживати – моление*). Главный редактор Рубѣн Ива́нович Аванесов (Москва: Издательство «Русский язык», 1991. – Академия наук СССР. Институт русского языка).
- SSM – *Slovník staroukrajins'koï movi XIV–XV st.*, v 2-h t., Lukiâ Lukiânivna GUMEC'KA, Ivan Mihajlovič KERNIC'KIJ (red.). – Kiïv: Naukova dumka, 1977–1978 [*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, в 2-х т., Лукія Лукіянівна Гумецька, Іван Михайлович Керницький (ред.). – Київ: Наукова думка, 1977–1978].
- SStp – *Słownik staropolski*, Stanisław URBAŃCZYK (red.), t. 1–11, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953–2002.